

Over zwijgteksten gesproken

Apostolisch pastoraat op maat in de overgang van synagoge naar christelijke gemeente

Inleiding

Voorgeschiedenis

Toen ik het bericht kreeg, dat ik was benoemd als afgevaardigde naar de GS Meppel 2017, was het eerste deputaten rapport waarmee ik aan de slag ben gegaan het rapport van de deputaten Man/Vrouw en Ambt. (MVeA)

Daarin kwam ik ondermeer een conclusie tegen met betrekking tot de zogenaamde zwijgteksten.

Dat zijn teksten waarin Paulus de indruk wekt vrouwen in de gemeente het zwijgen op te leggen en hen een leidinggevende positie in de gemeente te ontfemen. (1 Tim. 2:8-15 en 1 Cor. 14:34, 35)

Van die teksten had ik de indruk, dat ze een cruciale rol spelen voor mensen die van overtuiging zijn, dat vrouwen geen ambten mogen bekleden in de christelijke gemeente.

Toch werd aan die teksten in de door deputaten voorgestelde besluiten niet zoveel aandacht besteed, met als argument, dat daar heel veel over geschreven is en dat het onmogelijk is elkaar ten aanzien van deze teksten te overtuigen. Vergelijk grond 5 onder besluit 3 van de synode:

'Verder is de synode tot de conclusie gekomen dat die plaatsen in de Schrift, waar sprake is van een apostolisch voorschrift inzake zwijgen, resp. niet leren of gezag oefenen door vrouwen, in zichzelf geen onbetwistbare grond kunnen zijn om in onze tijd en omstandigheden vrouwen categorisch uit te sluiten van het leer- en het regeerambt, omdat de exegese van deze teksten daarvoor te zeer omstreden is.'

Ik heb me toen ten doel gesteld om tenminste iets van die exegetische verschillen in kaart te brengen. Dat heeft geresulteerd in een eerste versie van deze notitie, die ter beschikking is gesteld aan alle afgevaardigden. Wellicht zouden zij er hun winst mee kunnen doen bij hun meningsvorming over het onderwerp MVeA.

Toen ik na de voorlopige sluiting van de synode werd geïnterviewd door het Nederlands Dagblad kwam daarin ook ter sprake, welke rol ik had gespeeld in de besluitvorming over het onderwerp MVeA. Daarbij kwamen we ook op deze notitie. Gevolg was, dat men erover kon lezen in de krant. Dat leverde mij een heel aantal verzoeken op, om over die notitie te mogen beschikken.

Om daaraan tegemoet te komen ben ik haastig aan de slag gegaan met het bewerken van de notitie, om die voor breder publiek bruikbaar te maken. Het resultaat daarvan ontvangt u hierbij.

Verwacht er niet te veel van. Het is geen doorwrocht wetenschappelijk verhaal. Het is ook in allerlei opzichten nog onaf. Maar ik hoop dat het toch mag helpen bij de meningsvorming over de MVeA besluiten van de synode van Meppel 2017. Al was het alleen maar als een opstap om zelf in de materie te duiken.

Inhoud

Ik wil in deze notitie allereerst een beeld schetsen van de directe context van elk van beide zwijgteksten. Daarbij baseer ik me op gegevens uit Handelingen en signalen in de brieven aan de gemeente van Korinthe en aan de Efeziërs en de brieven aan Timoteüs.

Vervolgens plaats ik een aantal exegetische kanttekeningen bij de beide zwijgteksten en verantwoord ik zoveel mogelijk mijn afweging van de exegetische keuzes die anderen maken. De vertalingen waar ik vanuit ga zijn van eigen hand.

Daarna volgt met betrekking tot elk van de beide teksten een samenvatting met conclusies.

Ik heb in een kleine literatuurlijst zoveel mogelijk de titels vermeld waar ik in de tekst naar verwijs. Daarmee wil ik degenen die toegang hebben tot dit materiaal de gelegenheid geven mij na te rekenen.

Hoofdstuk 1 1 Timoteüs 2:8-15

0. Inleiding

Paulus schrijft aan zijn medewerker Timoteüs een brief met instructies voor zijn werk in de gemeente te Efeze. Paulus schreef vaker zulke brieven aan medewerkers. Dat was niet voor niets.

Er speelden in de jonge gemeenten, waar Paulus' medewerkers in het evangelie werkzaam waren, allerlei ingewikkelde 'kinderziekten'. Paulus is daar uit eigen ervaring, ook ervaringen die hij zelf in de desbetreffende gemeenten heeft opgedaan, goed mee op de hoogte. Zo ook als het gaat om de gemeente te Efeze, waar Paulus vrij lang werkzaam is geweest. Daarom gaat hij heel concreet en specifiek in op allerlei zaken die in de gemeente van Efeze spelen. Zo komen bepaalde kenmerken van en omstandigheden in de gemeente aan de orde die je ook bij een verantwoorde uitleg van 2:8-15 in rekening moet brengen. Dit is van wezenlijk belang, ook als het gaat om het thema van de positie van de vrouw in de gemeente.

In de discussie rond dit thema worden al te gemakkelijk relevante Bijbelgedeelten op één noemer geplaatst, om niet te zeggen op een hoop geveegd. Een zo'n hoopje zijn de zogenaamde zwijgtteksten. Het risico daarvan is, dat je, in plaats van Schrift met Schrift te vergelijken, Schrift met Schrift dreigt te verwarren en het eigene van de afzonderlijke teksten over het hoofd ziet.

In wat hier volgt wil ik daarom eerst bij een aantal van de zaken stil staan die blijkens het geheel van deze brief aan Timoteüs en de brief van Paulus aan de gemeente te Efeze actueel waren in die gemeente. Ik hoop daardoor het eigene van de manier waarop de positie van de vrouw in deze brief aan de orde komt meer recht te kunnen doen.

Daarna wil ik inzoomen op de meer directe context van 2:8-15 om vervolgens meer in detail verklarende kanttekeningen te plaatsen bij deze zogeheten 'zwijgttekst'.

Tenslotte kom ik op basis van de exegese van dit gedeelte tot een aantal conclusies, in relatie tot de vragen naar de rol van de vrouw in de christelijke gemeente.

1. De gemeente te Efeze

Spanningen

Je komt in de eerste brief aan Timoteüs aldoor aanwijzingen tegen, dat er onder de gelovigen in Efeze onrust heerst, dat er spanningen zijn, die niet passen bij 'vroomheid en waardigheid'. Zie voor deze termen 2:2.

Die spanningen zijn voor een deel te verklaren uit het optreden van dwaalleraars, 1: 3 ev, waartegen ook Timoteüs zelf strijd moet leveren, 1:18. Ook spanningen die specifiek met de inhoud van hun dwalingen te maken hebben. Daarop kom ik in het vervolg van deze subparagraaf nog terug.

Maar als Paulus in 2:1, 2 aandringt op gebed voor alle mensen en overheden, in de hoop dat dit mag leiden tot een rustig en godvruchtig leven, dan lijkt het erop, dat een deel van de spanningen ook te maken heeft met de positie van de gemeente van Efeze in een vijandige leefomgeving. Vijandschap van de kant van de heidenen (Hand. 19:23-34), maar zeker ook van de Joden. Dan valt te denken aan spanning als gevolg van de dreiging die van deze leefomgeving uit gaat.

Verder krijgt Timoteüs in de gemeente te maken met spanning die door hoogmoedige mensen wordt veroorzaakt. Het gaat om mensen die vraagtekens plaatsen bij het mandaat van Paulus en daarom Paulus en zijn medewerkers noodzaken zichzelf aldoor weer te legitimeren. (2:7) Mensen die wellicht mee daarom ook niet bereid zijn de jonge Timoteüs serieus te nemen. (4:12. Iets soortgelijks overkwam Timoteüs trouwens ook in Korinthe, 1 Cor. 16:10, 11) Misschien komen we deze mensen ook tegen in 3:1 als degenen die graag opziener willen worden of een andere functie in de gemeente willen bekleden en aan wie Paulus de eisen voorhoudt waaraan zij die voorgangers van de gemeente willen zijn eerst zullen moeten voldoen.

Al deze verschillende factoren infecteren vervolgens de sfeer bij de gelovigen onderling in bredere kring. Paulus signaleert wrok en onenigheid tussen huisgenoten (2:8) en hij moet zelfs niemand minder dan Timoteüs waarschuwen, om niet tegen een oude man tekeer te gaan. (5:1)

Spanningen in de huwelijken

Tenslotte doen zich in Efeze in de huwelijksrelaties spanningen voor. Die lijken een 'kinderziekte', die te maken heeft met de overgang van Jodendom (en heidendom) naar het christelijk geloof. Er is een nieuwe situatie ontstaan sinds de muur die scheiding maakte tussen Joden en heidenen is afgebroken. Daarbij gaat het vooral om de buiten werking stelling van de wet met zijn geboden en inzettingen. (Ef. 2:14, 15) Dezelfde 'kinderziekte' deed zich blijkbaar in veel van de jonge gemeenten voor. Het valt immers op dat Paulus behalve in zijn brief aan Efeze (Ef. 5:21-33), ook in een heel aantal van zijn overige brieven de positiebepaling van man en vrouw in het huwelijk aan de orde moet stellen. Denk aan de eerste brief aan Korinthe (1 Cor. 7:3-6; 11:3-16; 14:34, 35), die aan Colosse (Col. 3:18, 19), en zijn brief aan Titus in verband met de gemeenten op Kreta (Tit. 2:1-8). Ook Petrus stelt in zijn brieven aan de gelovigen in de verstrooiing in Klein Azië, de verhouding van man en vrouw in het huwelijk aan de orde. (1 Pt. 3:1-7)

En we kunnen ons iets voorstellen bij die spanning. Enerzijds deden vrouwen, bij het wegvallen van de wet met haar inzettingen, hun eerste ervaringen op met de vrijheid in Christus. Maar anderzijds riep dit bij hun mannen een gevoel op van bedreiging van hun gezagspositie in het huwelijk. Vergelijk voor deze observatie Pierce, *Gender Roles*, 350-351. Iets soortgelijks deed zich voor in de relatie tussen slaven en hun meesters, die moesten leren omgaan met de gelijkheid in Christus, vergelijk 1 Tim. 6:1, 2, Ef. 6:5-9.

Dit was een bron van wrok en onenigheid (2:8) en oorzaak van de neiging bij man en vrouw om hun positie met hand en tand te verdedigen. (Zie ook 1 Tim. 3:4, 5; 3:12) Het is niet ondenkbaar dat de wetticistische dwalingen die zich in Efeze (1 Tim. 1:7) en andere gemeenten Gods voor deden en waarin de traditionele waarden en regels (de wet met geboden en inzettingen) werden gekoesterd, zorgden voor olie op dit vuur.

Gegeven deze spanningen is het niet voor niets, dat Paulus al direct aan het begin van zijn brief het doel van Timoteüs' missie in Efeze omschrijft als: '*liefde die voortkomt uit een rein hart, een zuiver geweten en een oprecht geloof*'. (1:5)

Als een van de middelen om dit doel te bereiken, ziet Paulus het gebed. Daarom dringt hij aan op gebed voor alle mensen, ook voor alle koningen en gezagsdragers. (2:1, 2) Want dit kan door Gods genade voor de gelovigen vrucht dragen in een rustig (2,2, vergelijk voor het woord 'rustig' 2, 12) en ongestoord leven, in alle vroomheid en waardigheid. Vrede als vrucht van het liefhebben van de vijanden en bidden voor degenen die hen vervolgen. En zo dringt Paulus in 2:8 ook aan op gebed in de huiselijke kring en de huwelijksrelatie: bidden met opheffing van 'heilige handen' in plaats van opgeheven vuisten. Vergelijk Breed, *Skriflief* 3, 615, die dit gedeelte in verband brengt met Paulus' bestrijding in 1 Timotheüs van dwalingen met betrekking tot het huwelijk, zoals met name in 4:3.

De reputatie van de gemeente

In relatie tot bovengenoemde spanningen en het daaruit voortvloeiende gedrag in de gemeente en in de huizen komt herhaaldelijk de reputatie van de christelijke gemeente ter sprake. Een voorbeeld daarvan kom je tegen in 2:10. Paulus spreekt daar vrouwen aan op hun neiging zich sterk te maken door zich op te tuigen met dure kleding, sieraden en opvallende haardracht. (Vergelijk 1 Petr. 3:3-6) Hij houdt hen voor dat dit niet passend is voor vrouwen die bekend staan als mensen die God vereren. Door het zo te verwoorden verraadt Paulus dat hij denkt aan het negatieve effect voor de reputatie van de gemeente van God.

In het volgende hoofdstuk komt opnieuw dit bedacht zijn van Paulus op de goede reputatie van Gods gemeente naar voren. Daar dringt hij erop aan alleen opzieners aan te stellen die buiten de gemeente een goede reputatie hebben. (3:7) In het slothoofdstuk stelt Paulus dit nogmaals aan de

orde. (6:1) Slaven moeten hun meesters hoogachten 'zodat Gods naam en de leer niet worden bespot'.

Al deze waarschuwingen van Paulus herinneren aan de kwetsbaarheid van de jonge christelijke gemeenten voor de schade die de kwade tong aanricht. Zij dienen zich er daarom voor te hoeden, olie te gooien op dit vuur, dat door de hel (1 Tim, 1:20) is aangestoken.

Ook in Paulus brief aan Titus komt deze bedreiging van de reputatie van de christelijke gemeente aan de orde. Paulus spoort jonge mannen aan 'de heilzame, onbetwistbare boodschap' te verkondigen en er zo voor te zorgen, dat de tegenstanders van de gemeente beschaamd staan en niets kwaads over haar kunnen zeggen. (2:7) Die tegenstanders ontmaskert hij in die brief ook met zoveel woorden. In 1:10 zet hij ze neer als 'praatjesmakers en bedriegers, vooral onder Joodse gelovigen'. Het gaat blijkbaar niet alleen en niet eens in de eerste plaats om de kwade tong van de heidenen. Het gaat om hen die in de christelijke gemeente oppositie voeren en aan oude Joodse waarden vasthouden en alles aangrijpen om het leven in de christelijke vrijheid in een kwaad daglicht te stellen. Vergelijk wat Paulus schrijft aan de gemeenten in Galatië, over 'schijnbroeders, die als spionnen waren binnengedrongen om er achter te komen, hoe wij (Paulus en de christelijke gemeenten) onze vrijheid, die wij in Christus Jezus hebben, gebruikten', Gal. 2:4. Paulus maakt Timoteüs duidelijk, dat hun de mond gesnoerd moet worden; ze richten hele families te gronde door uit schandelijk winstbejag de verkeerde dingen te onderwijzen'. (Tit. 1:11)

Als Paulus hier speciaal de families noemt, als de plek waar de klappen vallen, dan worden we herinnerd aan de 'wrok en onenigheid' die de Joodse dwaalleringen in de huwelijken in Efeze veroorzaken. (1 Tim. 2:8; 1 Tim. 4:3)

Missionair bewustzijn van de gemeente

Op de achtergrond van Paulus' ijver voor de goede reputatie van de christelijke gemeente staat niet alleen de zorg voor de christelijke gemeente. Paulus laat zich zelfs primair drijven door een dieper liggend motief. En dat is zijn aanstelling als apostel onder de heidenen. Hij herinnert daaraan in 2:7. 'Ik spreek de waarheid, ik lieg niet – ik ben aangesteld als leraar voor de heidenen om hun het geloof en de waarheid te onderwijzen.' Paulus weet zich een gezondene van 'God, onze redder, die wil dat alle mensen worden gered en de waarheid leren kennen' en van Christus Jezus 'die zichzelf gegeven heeft als losgeld voor allen' (2:3, 4) en hij vestigt zijn hoop dan ook op die 'levende God, die de redder is van alle mensen, bovenal van de gelovigen'.(4:10)

Van dat grote reddingsplan van de levende God moet de christelijke gemeente zich goed bewust zijn. Ze moet zich daarvan ook niet door Joods particularisme laten afleiden. In tegendeel, ze behoort er gemeentebreed aan bij te dragen, in het besef dat zij 'sokkel en erezuil' van de waarheid is. (3:15) Aan het samenleven in Gods huisgezin moet de wereld de waarheid zo overtuigend kunnen aflezen, dat ze zich daaraan gewonnen geeft.

Van dat bewustzijn geeft de gemeente blijk als christenen voor alle mensen, ook voor koningen en gezagsdragers bidden (2:1, 2), met opheffing van heilige handen en zich in al hun doen en laten beheersen en de reputatie van de gemeente niet in gevaar te brengen.

2. Karakteristiek van hoofdstuk 2-3

We zijn nu toegekomen aan een bezinning op de nadere context van 1 Tim. 2:8-15, de hoofdstukken twee en drie. Deze hoofdstukken zijn wel getypeerd als een korte kerkorde voor de gemeente te Efeze. Dit gaat terug op een inschatting van de betekenis van de voorschriften die Paulus hier via Timoteüs aan de gemeente van Efeze geeft en op de manier waarop hij deze reeks voorschriften in 3:15 besluit: 'Ik schrijf dit alles voor ... Dan weet je hoe men zich moet gedragen in het huis van God, dat wil zeggen de kerk van de levende God.'

Bij die benadering van de hoofdstukken 2 en 3 kun je vraagstekens plaatsen. Zo is het nog maar de vraag of de hoofdstukken 2 en 3 werkelijk één geheel vormen. In de tweede plaats zijn regels voor

hoe men zich moet gedragen in het huis van God niet direkt kerkordelijke regels voor de inrichting van de eredienst.

Het begrip 'huis van God' plus de toelichting van Paulus, 'dat is de gemeente van de levende God' kan gelezen worden als aanduiding van het samenleven als gemeente. Daarom mag het niet beperkt worden tot de erediensten. Daarvoor valt te verwijzen naar Ef. 2:19-22, waar christenen huisgenoten van God worden genoemd, die samen een woonplaats van God zijn. Dat heeft betrekking op het christelijk leven in de breedste zin van het woord. Als gemeente, maar ook als particuliere christenen. Vergelijk hiervoor Breed, Skriflig 40/4, 603.

Dat blijkt trouwens ook uit de voorschriften die gegeven worden.

Vaak wordt 1 Tim. 2:1 uitgelegd alsof het gaat om de dienst van de gebeden in een samenkomst van de gemeente, maar deze beperkende uitleg is in strijd met 2:8, waar 'alle plaatsen' ons dwingt om primair te denken aan een bredere context dan de eredienst van de gemeente. Wat volgt na vers 8 doet denken aan een huiselijke situatie en de christelijke omgang van man en vrouw thuis. Paulus ziet huisgezinnen immers ook als voorname bouwstenen van de woonplaats van God. Die staan hem bij zijn pastoraat duidelijk voor ogen. Vergelijk Tit 1:11.

En in hoofdstuk 3 waar de voorwaarden worden geformuleerd waaraan opzieners, diakenen en vrouwen moeten voldoen gaat het aldoor over het functioneren in de samenleving en in de huiselijke context en de daarmee gegeven reputatie buiten de gemeente.

In plaats van 1 Tim. 2-3 op te vatten als een kerkorde, zijn deze hoofdstukken daarom beter te typeren als handreiking aan pasbekeerde christenen voor leven en samenleven volgens het evangelie van de waarheid.

3. Aantekeningen bij vers 8-15

Vers 8: Om die reden wil ik, dat mannen overal bidden met opheffing van heilige handen, zonder wrok of onenigheid.

Paulus sluit in vers 8 aan bij het voorafgaande, zijn oproep tot gebed voor alle mensen in vers 1 en 2 en de uitleg die hij daarbij in vers 3-7 heeft gegeven, Gods redding van alle mensen en zijn betrokkenheid daarbij als geroepen apostel. Nu specificeert hij zijn oproep tot gebed door te focussen op een speciale doelgroep. Hij richt zich in vers 8 tot de mannen. En gegeven het feit dat hij zich vervolgens in vers 9 richt op de vrouwen, ligt het voor de hand hierbij te denken aan getrouwde mannen, in hun rol als hoofd van het gezin (zo bijvoorbeeld Schlatter; vergelijk ook Manlik en Vroulik, 188, verstaansmoontlikheid 2. Zie ook de slotconclusie van Breed, Skriflig 40 (4), 615), zoals ze ook in het vervolg, in hoofdstuk 3, herhaaldelijk in beeld komen. Het Griekse woord laat deze uitleg toe. Het kan zowel mannelijke persoon als echtgenoot betekenen. Het was ook gebruikelijk, dat de man in de huiselijke eredienst voorging.

Verder specificeert Paulus zijn oproep tot gebed hier door een plaatsbepaling: alle plaatsen. Dit wordt wel uitgelegd als: alle gebedsplaatsen of samenkomsten in Efeze. De NBV vertaalt het zelfs zo. Maar er is geen dwingende reden om het zo te beperken. Het gaat om bidden waar men ook maar woont of verblijft. Zo ook reeds Origenes, Chrysostomos, in later tijd ook Calvin en in onze tijd Collins, Liefeld en Bénétreau (*c'est toute l'existence chrétienne qui est en jeu ...*). Het herinnert aan de woorden van Jezus tot de Samaritaanse vrouw: waar je ook bid, je moet bidden in Geest en in waarheid. (Joh. 4:21-24)

Tenslotte specificeert Paulus de algemene oproep tot gebed van vers 1 in vers 8 door iets te zeggen over de manier waarop gebeden moet worden. Met deze derde specificatie komt Paulus tot het punt waar het hem in deze oproep speciaal om gaat. Niet het opheffen van handen als handeling. Dat was tenslotte een gebruikelijke manier en aanduiding van bidden. Vergelijk 'handen vouwen' als gangbare manier om 'bidden' aan te duiden. De spits van Paulus aansporing in vers 8 is, dat het gebed moet plaats hebben met opheffing van *heilige* handen. Chrysostomos geeft hierbij aan dat het

gebed ook in het profane leven een plaats kan hebben, maar dat mag niets af doen aan de heiligheid van het gebed.

Het is een begrijpelijke specificatie van de oproep tot gebed in vers 1 en 2 na wat Paulus gezegd heeft over Gods doel met dat gebed in vers 3 en 4. Wil dat bereikt worden, dan moeten al biddend onheilige handen, die de reputatie van zijn gemeente schaden, Gods bedoelingen niet doorkruisen. Paulus denkt hierbij aan wrok en onenigheid tussen man en vrouw, waar het hele huis en alle huisgenoten en ook buitenstaanders getuige van konden zijn, zodat het bidden eerder schadelijk was voor, dan dienstbaar aan Gods redding van alle mensen.

Zo gelezen is er verwantschap tussen deze verzen en wat Petrus schrijft aan de verstrooide vreemdelingen in Klein Azië in 1 Pt 3:7 over 'huiselijk (verbaal) geweld' dat het broze vaatwerk niet ontziet en de gebeden in de weg staat.

Het is goed mogelijk 'wrok en onenigheid' (NBG 51: 'toorn en twist') als een begrip op te vatten, een zogenaamde hendiadys, en te vertalen met 'bekvechten'.

Wellicht dat het bidden met opheffing van heilige handen in vers 8 ook pars pro toto staat voor een geheel van geloofwaardige christelijke levenswandel. Dan laat zich de overgang naar het vervolg in de vers 9-15 ook gemakkelijker verklaren.

Vers 9, 10 Evenzogoed moeten de vrouwen zich tooien met het eerbare gewaad van bescheidenheid en bezonnenheid; niet met verzorgd kapsel, goud, parelen of kostbare kleding, maar, zoals past bij vrouwen die pretenderen godvrezend te zijn, met goede werken.

Zoals Paulus enerzijds de man waarschuwt voor vroom optreden, dat een facade is, die allerlei onheiligheid verbergt, zo dringt hij ook bij de vrouwen aan op waarachtigheid. Daarbij gaat het Paulus niet om al de mooie en kostbare dingen die hij opsomt. Niets daarvan is op zich verwerpelijk (4:4). Maar achter die uiterlijke schoonheid mag niet een eerloos leven van onbescheidenheid en lege zelfzucht, wrok en onenigheid schuil gaan. Als je hier al van een kledingvoorschrift wilt spreken, dan in overdrachtelijke zin. (Zo ook Calvijn) Er wordt overigens ook wel gesuggereerd, dat de opsmuk niet overdrachtelijk maar reëel is bedoeld en te maken zou hebben met seksualiteitsbeleving. Iets waarmee vrouwen voor hun eigen rechten. (Vergelijk Breed, In die Skriflig 40 (2), 253)

Er ligt hier geen verband met het bezoeken van de samenkomst van de gemeente. We bevinden ons ook hier in de huiselijke sfeer. Vergelijk 1 Petrus 3:3-5 waar Petrus ditzelfde voorhoudt aan vrouwen in verband met de relatie van man en vrouw in het huwelijk. (Zo ondermeer ook Hugenberger en Breed)

Bij de goede werken in vers 10 valt wel allereerst te denken aan weldadigheid naar de armen toe. Je mag van rijkdom genieten, maar als het goed is gaat dat gepaard met 'rijk zijn aan goede daden'. (6:17, 18)

Met zijn toevoeging in vers 10 maakt Paulus duidelijk, dat hij ook hier, net als bij de waarschuwing aan het adres van de man beducht is voor beschadiging van de reputatie van het christelijk geloof. Vergelijk Klincker, 95, 96. Die ijver van Paulus herken je in deze brief (en andere brieven) ook doordat het christelijk geloof aldoor wordt gekwalificeerd als 'de wáárheid' (tegenovergestelde van vrome schijn) (2:4;3:15;4:3;6:5).

Gelet op de parallelle van vers 9, 10 met vers 8 is het 'ook' van de NBV aan het begin van vers 9 te vlak opsommend. Het verband met vers 8, maar ook de Griekse tekst (in de meerderheidstekst naast 'evenzo' nog 'ook'), vraagt om een vertaling die de overeenkomst wil onderstrepen: Evenzogoed.

Vers 11 Laat de vrouw zich in alle rust laten onderwijzen, in alle onderdanigheid.

Paulus vervolgt in vers 11 met het noemen van een centraal aspect van de christelijke levenswandel van de getrouwde vrouw, de manier waarop ze zich tot haar man verhoudt en met hem omgaat. Iets

waarin zich het risico voordeed van gebruik van de vrijheid die de vrouw in Christus had ontvangen als aanleiding voor het vlees. Vergelijk Gal. 5:13.

Vandaar dat dit thema, zoals we hierboven al hebben aangegeven, in verschillende van de brieven van de apostelen aan de orde komt.

De vrouw stond vanwege haar achtergrond in het Jodendom of in het heidendom bij haar overgang tot het christendom, op haar plaats in het huwelijk op achterstand. Vandaar dat het 'leren' voor (getrouwde) vrouwen een belangrijk issue was. Zo komt het hier ook ter sprake. Van het werkwoord *Manthano* wordt wel gezegd, dat het alleen kan slaan op een officiële vorm van onderwijs volgen. Daarom zou het herinneren aan de situatie in de eredienst van de gemeente. Hiertegenover valt te wijzen op 1 Tim. 5:4 en 13, waar het door Paulus gebruikt wordt voor informeel (aan-)leren.

De werkwoordsvorm die hier wordt gebruikt, klinkt als een aanmoediging. Er is niets op tegen, dat de vrouw wil leren en zichzelf wil ontplooiën. Maar voor een vrouw die pretendeert godvrezend te zijn, mag dat niet toegaan in een sfeer van rivaliseren met haar man. Dat zou de reputatie van het christelijk geloof in de heidense en Joodse omgeving schaden.

Laat de christelijke vrouw bij het leren de daarbij passende luisterhouding aannemen.

Het eerste trefwoord is hier 'rust', het woord dat Paulus ook gebruikt in vers 2. Het gaat over vrede en harmonie, meer dan over 'zwijgen'. Het tweede trefwoord is onderdanigheid. Het gaat hier niet om slaafse nederigheid, maar om de heuse instelling van degene die iets van de ander wil leren.

Een duidelijk voorbeeld van het onderwezen worden van de vrouw door haar man in de huiselijke context biedt 1 Cor. 14:35.

Vers 12 *Maar ik sta de vrouw niet toe, dat zij haar man de les leest. Ze moet in harmonie met hem leven.*

In vers 11 gaat het over iets wat Paulus de vrouw, onder bepaalde voorwaarden toestaat. In vers 12 gaat het over iets dat Paulus veroordeelt. Daarom is hier gekozen voor een constraterende vertaling van het Griekse woordje 'de', vergelijk de Statenvertaling.

De NBV gebruikt hier het meervoud 'mannen', maar de Griekse tekst heeft het enkelvoud.

Daarmee zet de NBV je opnieuw op het verkeerde been, vanuit de voorop gezette gedachte dat het in deze passage gaat over het functioneren van man en vrouw in de eredienst.

De Griekse woorden voor 'man' en 'vrouw' kunnen ook staan voor de beide echtgenoten.

Vandaar de bovenstaande vertaling.

De tekst geeft dus ook hier geen aanleiding de huiselijke situatie als plaats van handeling ineens in te ruilen voor de samenkomst van de gemeente. Gelet op het beroep van Paulus op de schepping van man en vrouw en de daarmee gegeven huwelijksverhouding ligt het meer voor de hand hier nog steeds de huiselijke situatie als plaats van handeling voor ogen te houden. Hiertegen wordt wel aangevoerd, dat het Griekse woord voor onderwijzen (*didaskhein*) nooit gebruikt wordt, waar sprake is van de onderlinge omgang van gelovigen, zoals bijvoorbeeld in de de huiselijke situatie. Dit is onjuist, zoals ondermeer blijkt uit het gebruik van dit woord in Col. 3:16, waar het gaat over de onderlinge omgang van gelovigen, waarin sprake is van 'elkaar onderwijzen' (vergelijk Van Eck, 190-191) en in Hebr. 8:11 waar van de situatie onder het Nieuwe Verbond wordt gezegd: 'volksgenoten zullen elkaar niet meer hoeven te onderwijzen'. Vergelijk hierbij Hebr. 5:12.

De beide woorden die Paulus gebruikt om aan te geven wat hij de vrouw niet toestaat, vormen een twee-eenheid van 'onderwijzen' en het alleen hier gebruikte werkwoord 'authentoo'. Over de betekenis van dit laatste woord lopen de meningen sterk uiteen. Het wordt wel opgevat als een sterke uitdrukking met een negatieve klank (Zo oa Grünzweig, Bénétreau, Belleville, 85). In combinatie met het woord voor 'onderwijzen', zou het hier dan gaan om dominant belerend gedrag. Anderen vertalen 'authentoo' neutraler. Maar ook dan past het volgens Paulus niet bij de verhoudingen in het huwelijk, zoals God die bedoeld heeft.

Paulus doet hier in elk geval geen uitspraak over de rol die vrouwen in de gemeente of in de samenleving mogen vervullen. Wie het daarop wil laten slaan loopt vast met Paulus' verwijzing naar schepping en zondeval van man en vrouw, die laat zien, dat Paulus hier de relatie van man en vrouw in het huwelijk voor ogen heeft.

Positief geeft Paulus aan wat hij wel van de vrouw verwacht, namelijk dat zij kalmte/vrede bewaart. Paulus gebruikt hier hetzelfde woord voor rust, dat hij in vers 2 gebruikt. (Zo ook Kaiser, 8) Als hij had willen zeggen, dat de vrouw moet zwijgen, dan had hij het woord gebruikt, dat hij in 1 Cor. 14:34 gebruikt en dat het tegenovergestelde betekent van spreken.

Vers 13 Adam werd immers als eerste geschapen en pas daarna Eva

Paulus beroept zich, voor wat hij de vrouw in vers 12 voorhoudt, op de volgorde waarin man en vrouw geschapen zijn. Dat is opvallend. Nergens anders wordt de volgorde van schepping van man en vrouw als argument gebruikt voor de gezagsverhouding binnen het huwelijk. Het valt daarom te overwegen of Paulus hier wellicht refereert aan een in de Joodse traditie gangbare uitleg. Bekend is bijvoorbeeld de voorstelling onder de rabbijnen, dat de volgorde in de schepping het verschil in waarde van de schepselen uitdrukt. (Strack/Billerbeck III, 256 ev, 645) Hoe het zij, Paulus wil ermee aangeven, dat de vrouw in het huwelijk niet moet rivaliseren met haar man. Vergelijk de rivaliserende betekenis van het woord 'begeren' in Gen. 3:16.

Vers 14 en Adam werd niet verleid, maar de vrouw liet zich verleiden en beging een overtreding.

Hoe wezenlijk het is, dat de vrouw zich aan deze orde onderwerpt, illustreert Paulus met het feit, dat Eva zich liet verleiden (met alle gevolgen van dien). Gegeven wat Paulus in vers 12 afwijst, het rivaliseren van de vrouw met haar man, wil Paulus met deze verwijzing blijkbaar aangeven, dat zo'n optreden van de vrouw tot grote schade leidt voor Gods plan, Gods Koninkrijk. En wie zich laat verleiden is natuurlijk niet geschikt om leiding te geven.

Vers 15 Maar ze zal gered worden door het krijgen van kinderen, als ze tenminste ingetogen volhardt in geloof en liefde en heiligheid. Dit woord is betrouwbaar.

Een opmerkelijke wending als afsluiting van dit gedeelte over de verschillende rollen die man en vrouw in het huwelijk mogen vervullen. Het is een zinspel op de moederbelofte in Gen 3:15. Met haar moederschap was Eva's redding gegeven, want haar zaad zou de slang de kop vermorzelen. Zoiets mag iedere gelovige vrouw zich voorstellen van de betekenis van het met smart kinderen baren. Daarmee levert ze een bijdrage aan de strijd tussen vrouwenzaad en slangenzaad, die nog steeds gaande is. Vergelijk 1:20. Wat een bijdrage mag ze daarmee ook leveren aan Gods heilsplan voor deze wereld. Althans wanneer ze zich trouw blijft scharen bij het kamp van het vrouwenzaad, degenen die in alle bescheidenheid volharden in geloof, liefde en heiligheid. (zie ook Kaiser, 9) Dat Paulus hier het kinderen krijgen noemt als iets waardoor vrouwen worden gered, wordt ook wel verklaard met verwijzing naar het optreden van dwaaleraars, die het huwelijk verbieden en daarin blijf geven van de minachting van de geboorte van kinderen. Waar vrouwen kinderen krijgen geven ze blijf van volharding in de zuivere leer. Vergelijk Breed, Skriflig 40 (3), 458: '... wanneer 'n vrou dit beskou as 'n voorreg wat sy van God ontvang het om geboorte te skenk, toon sy daarmee dat sy die suiwer leer aanvaar en daarom gered is.'

Paulus besluit met een krachtige bevestiging: dit woord is betrouwbaar. Vaak worden deze woorden betrokken bij 3:1, maar ze sluiten beter aan bij 2:15. (Vergelijk de indeling van de tekst in de Bibleworks Grec Text, waar na 'logos' een punt staat. Zo o.a. Van Houwelingen en Neudorfer).

Ze klinken als een zaligspreking van de gelovige vrouwen. Ze mogen ertoe doen, tot ver buiten de actieradius van het huiselijk leven, in Gods wereldomvattende heilsplan. Ze zouden ook kunnen terugslaan op de verwijzingen in vers 13 en 14, die dan teruggaan op een andere bron, waarvan Paulus concludeert dat het ware woorden zijn. (Holmes)

4. Samenvatting

De zwijgtekst van 1 Tim. 2:8-15 moet gelezen worden in de brede context van de overgang van Jodendom en heidendom naar Christendom waarbinnen Paulus en de andere apostelen opereerden. Speciaal de daarmee gegeven omslag in normen en waarden die met de komst van de vrijheid in Christus gegeven was. Het unieke van deze fase in de heils- en kerkgeschiedenis alleen al, dwingt tot voorzichtigheid om de voorschriften van Paulus een op een toe te passen op de kerk in Nederland in de 21^e eeuw.

In die overgang doet zich ook de spanning voor omtrent de normen en waarden voor de relatie van man en vrouw in het huwelijk. Vrouwen dreigen met de vrijheid in Christus te ontsporen in een vorm van emancipatie. (Rom. 14:16, 17; Gal. 5:13, 14)) Van hun kant voelen mannen zich daardoor in hun positie in het huwelijk bedreigd, met als gevolg dat zich in veel huwelijken wrok en onenigheid voordoet. (1 Tim. 2:8; 1 Petr. 3:7)

Dit geeft Paulus in verschillende van zijn brieven reden om én mannen én vrouwen te vermanen, met een beroep op de huwelijksverhoudingen, zoals die door de Schepper bedoeld zijn. (Ef. 5:21-33, 1 Cor. 7:3-6; 11:3-16; 14:34, 35, Col. 3:18, 19, Tit. 2:1-8; vergelijk 1 Pt. 3:1-7)

Naar de vrouwen toe ligt dit vermaan in het verlengde van het meer algemene vermaan van Paulus in verschillende van zijn brieven, om bij alles wat in de vrijheid in Christus geoorloofd is, rekening te houden met diegenen die dit nog niet kunnen meemaken. (Rom. 15:1, 2; 1 Cor. 8:1-13; 1 Cor. 9:19-23)

Een motief dat hierbij een belangrijke rol speelt is de reputatie van de christelijke gemeente, in een vijandige context waar alles wordt aangegrepen om de christelijke gemeente met haar afwijkende normen en waarden te belasteren. (Hand. 18:6, 13)

Paulus waarschuwt niet voor niets voor 'schijnbroeders, die als spionnen waren binnengedrongen' om erachter te komen, hoe de christelijke gemeente de vrijheid in Christus gebruikte. (Gal. 2:4)

Dit motief van de reputatie van de gemeente bij de buitenwacht speelt ook een belangrijke rol in de directe context van 1 Tim. 2:8-15. Ondermeer als het gaat om de voorwaarden waaraan de opzieners van de gemeente moeten voldoen. (1 Tim. 3:7; 5:10; vergelijk Tit. 1:6b)

Wanneer deze context in rekening wordt gebracht bij de exegese van 1 Tim. 2:8-15 ligt de conclusie voor de hand, dat Paulus ook in deze verzen primair doelt op de omgang van man en vrouw in het huwelijk.

Daarvoor pleiten ook verschillende aanwijzingen in de tekst zelf.

Zo is er een treffende parallel met wat Petrus in 1 Petrus 3 aan vrouwen en mannen voorhoudt.

Vergelijk wat Petrus aan de vrouwen voorhoudt in vers 3-6 met 1 Tim. 2:9,10 en wat hij in vers 7 aan mannen voorhoudt met 1 Tim. 2:8, ook daar weer in verband met de heiligheid van het gebed.

Vergelijk het bidden met heilige handen in 1Tim. 2:8.

De plaatsbepaling 'iedere plaats' biedt alle ruimte om te denken aan de huizen waar man en vrouw samenwonen. Soms gebruikt Paulus deze aanduiding voor gemeenten. Nergens voor de samenkomsten. Het gaat hier dan ook om mannen en vrouwen in de privé sfeer met elkaar omgaan. Ook de verwijzing naar de schepping van man en vrouw waarmee Paulus de vrouw herinnert aan haar positie en rol is het meest begrijpelijk als het gaat om haar plaats ten opzichte van haar man. Tenslotte wijst de rol die de vrouw volgens Paulus mag vervullen door het krijgen van kinderen opnieuw op haar plaats en taak in het huwelijk.

Argumenten die tegen deze uitleg van 1 Tim. 2:8-15 worden aangevoerd zijn niet overtuigend.

De tegenwerping dat op 'iedere plaats' alleen maar kan slaan op 'alle samenkomsten' is ongegrond. Het lijkt een voorstelling die vanuit de andere zwijgtekst, 1 Cor. 14:34, 35, is binnengesmokkeld. Ook het argument, dat de hoofdstukken 2 en 3 een kerkorde zouden zijn, waarvan vers 8-15 onderdeel is, overtuigt niet. Het gaat in deze hoofdstukken over hoe men zich in deze wereld dient te gedragen als kinderen van Gods huisgezin. Voor hetzelfde geld zou je het dus een eerste handboek ethiek kunnen noemen.

Het argument dat het 'leren' (manthano) in vers 11 en het 'onderwijzen' (didaskain) in vers 12 alleen betrekking kan hebben op een formele onderwijs situatie en daarom moet slaan op 'leren' en 'onderwijzen' in de samenkomst van de gemeente, is onjuist. Beide werkwoorden worden ook voor een informele onderwijs situatie gebruikt. Vergelijk 1 Tim. 5:4 en 13 en Col. 3:17, 18 en Hebr 8:11. Tenslotte wordt tegengeworpen, dat Paulus zich met de verwijzing naar de schepping van man en vrouw beroept op een integrale scheppingsorde, die niet alleen betrekking heeft op de verhouding van man en vrouw in het huwelijk, maar ook op de gezagsverhouding van man en vrouw in alle levensverbanden.

Als dat zo zou zijn, dan geldt wat Paulus hier stelt voor alle mensen, zonder onderscheid. Dan moet met beroep hierop niet alleen bezwaar gemaakt worden tegen vrouwen in leer- en regeerambt, maar ook tegen vrouwen in allerhande leidinggevende en onderwijzende posities in kerk en samenleving.

Hoofdstuk 2 1 Korinthiërs 14:34-35

0. Inleiding

Paulus schrijft een brief aan de gemeente te Korinthe. Hij had daar zijn eigen redenen voor. Maar een speciale aanleiding voor het schrijven van deze brief waren vragen die door de gemeente van Korinthe voor advies aan Paulus waren voorgelegd. (7:1) In de hoofdstukken vanaf hoofdstuk 7 wordt je tussen de regels door steeds herinnerd aan dit deel van de achtergrond van de brief. (8:1; 10:23; 11:17, 34; 12:1) In de beantwoording van die vragen komt veel naar voren dat licht werpt op de vrijheid die de gelovigen in Christus hebben (10:25-27) en de gaven die ze van Hem hebben ontvangen (12:28-30), maar ook op de vraag, hoe daar liefdevol mee om te gaan. (12:31-13:13) Een belangrijk thema hierin is, dat het gebruik maken van die vrijheid voor de ander in de gemeente niet schadelijk mag zijn (6:12) of voor anderen tot een struikelblok mag worden (8:9). Ter wille van het evangelie is het van levensbelang je zoveel mogelijk in de ander te verplaatsen. Paulus geeft de gemeente daarin het goede voorbeeld (9:22) en volgt daarin op zijn beurt het voorbeeld van Christus (11:1). Een sprekend voorbeeld daarvan is, dat Paulus die zo nadrukkelijk opponeert tegen de voorstanders van de besnijdenis, toch met het oog op hen Timoteüs heeft besneden. (Hand 16:3) Vergelijk hierbij Hand. 18:18 waar vermeld wordt dat Paulus vanwege een gelofte zijn hoofd had laten kaalscheren.

In deze context komt ook de onderlinge relatie en omgang van man en vrouw in het huwelijk aan de orde. De vrijheid in Christus heft de verplichtingen van man en vrouw naar elkaar toe niet op (7:3, 4). Als in het huwelijk zo met de vrijheid in Christus wordt omgegaan, dan leidt dat tot schade. (7:5) Dit gegeven brengt ons ook bij 1 Korinthiërs 14:34, 35, de tekst die we in dit hoofdstuk willen bespreken. Het is een van de zogenaamde zwijgteksten, die een belangrijke rol speelt in de discussie over de rol van de vrouw in de kerk, speciaal in de ambtsdienst en in de eredienst.

Ook van deze tekst geldt dat je haar niet verantwoord kunt uitleggen of toepassen, zonder eerst studie te maken van de omstandigheden van de gemeente van Korinthe waaronder Paulus deze woorden heeft geschreven. Dat kan ook helpen voorkomen, dat teksten uit verschillende brieven op de klank af op één hoop worden geveegd.

Daarom wil ik in het vervolg eerst in een paragraaf aandacht geven aan de bijzondere omstandigheden van en in de gemeente van Korinthe. Daarna wil ik meer in detail verklarende kanttekeningen plaatsen, ook bij deze zogeheten 'zwijgtekst'. Ik sluit af met een samenvatting en een aantal conclusies.

1. De gemeente van Korinthe

Vijandschap van de synagoge

Voor informatie over de gemeente van Korinthe kunnen we om te beginnen terecht in Handelingen 18. Daar wordt beschreven, dat Paulus aan de Joden in hun synagoge verkondigt dat Jezus de Messias is. Maar zij verzetten zich en spreken lasterlijke taal (vs 6) en Paulus verruult dan de synagoge voor het huis van de proseliet Titius Justus, naast de synagoge. Van de synagoge maar ook van de andere inwoners van Korinthe voegen zich velen bij Paulus en de zijnen. God laat het Paulus ook weten, dat veel mensen in Korinthe Hem toe behoren (vs 10) en moedigt hem aan, zijn werk in Korinthe voort te zetten. Die bemoediging had alles te maken met de groeiende vijandschap bij de Joden, die Paulus uiteindelijk voor het gerecht slepen, met de aanklacht: 'Deze man haalt de mensen over om God te vereren op een wijze die in strijd is met de wet.' (vs 12, 13) De proconsul Gallio wenst zijn vingers niet aan deze zaak te branden en geeft aan de Joden een vrijbrief om zelf maar tegen de dwalingen van Paulus maatregelen te nemen. Die laten daar geen gras over groeien en slaan de afvallige Jood Sostenos, een latere medewerker van Paulus (1 Kor 1:1), in het openbaar in elkaar. (17) We mogen er dan ook wel vanuit gaan, dat de gemeente van Korinthe leefde in een klimaat van vijandschap en laster van de kant van de Joden, waar het Romeinse gezag de handen van aftrok.

Verwaandheid in de gemeente van Korinthe

Maar er zijn ook spanningen tussen Paulus en (leden en voorgangers van) de gemeente te Korinthe. Het gaat om exponenten van een sfeer van geestelijke overmoed, die Paulus in de gemeente herhaaldelijk adresseert. Bijvoorbeeld in zijn kwalificatie van bepaalde voorgangers als onvergelykelijke apostelen (2 Cor 11:5 en 12:11). Of in de vraag die hij de gemeente stelt, of het evangelie soms bij hen begonnen is (14:36) en zij daarom over allerlei zaken een bijzonder recht van spreken zouden hebben. Uit de eerste hoofdstukken van de brief blijkt, dat de een het nog beter weet dan de ander. Paulus waarschuwt hen in dit verband voor wereldse wijsheid (1 Cor 1 en 2), voor het halen van je recht bij de wereldlijke rechter (1 Cor 6) en heel direct voor ingebeelde kennis die 'verwaand' maakt. (1 Cor 8:1, 2). In 11:16 gebruikt Paulus de kwalificatie 'eigenzinnig'. Die sfeer van geestelijke overmoed lijkt ook de achtergrond te zijn van andere vermaningen van Paulus. Denk aan de waarschuwing anderen geen aanstoot te geven door het eten van offervlees of de waarschuwingen in verband met het ongeestelijk en liefdeloos etaleren en rivaliseren met betrekking tot de gaven van de Geest. Daarbij staat Paulus het heil van de zwakken in de gemeente voor ogen, maar ook de schade die reputatie van de gemeente daardoor kan oplopen. (1 Kor 14:23, 24)

2. Vrouwen in de gemeente

Gelijkwaardigheid in Christus

Behalve in de zogenaamde zwijgtekst in 14:34, 35 komt de relatie van man en vrouw in deze brief ook op andere plaatsen ter sprake. Daarbij ligt een sterk accent op de gelijkwaardigheid van man en vrouw.

In de eerste plaats binnen het huwelijk. In 7:3, 4 betreft Paulus dit op het geslachtsverkeer. De man moet zijn vrouw geven wat haar toekomt en de vrouw haar man. Hij heeft zeggenschap over haar lichaam en zij heeft zeggenschap over het zijne. Paulus gebruikt het Griekse woord *eksousia*.

Een ander voorbeeld is 11:11, 12. Paulus benadrukt daar de wederzijdse onmisbaarheid, die gegeven is met de verbondenheid van man en vrouw met Christus. In dit verband formuleert Paulus, als je het zo wilt noemen, een verrassende scheppingsorde. 'Want zoals de vrouw is voortgekomen uit de man, zo bestaat de man door de vrouw.' Deze formulering van de scheppingsorde kan ons helpen om met de formulering in vers 8-10, vergelijk 1 Tim. 2:13, niet te ontsporen. We moeten blijkbaar niet aan de haal te gaan met het begrip 'scheppingsorde' als een in beton gegoten gegeven. De eigen context van 11:11 en 12 maakt al duidelijk dat voorzichtigheid geboden is met het gebruik van het begrip Scheppingsorde. Paulus' beroep hier op de schepping van man en vrouw, loopt parallel met een beroep op datgene wat (in de wereld na de zondeval!) 'de natuur' zelf leert. Iets wat volgens vers 16 een bij de gemeenten bestaand 'gebruik' kan rechtvaardigen.

De gelijkwaardigheid van man en vrouw strekt zich ook uit tot het leven in de gemeente en de deelname aan de eredienst. Zo komt in 11:5 als een vanzelfsprekend gegeven terloops ter sprake, dat de vrouw deelnam aan de profetie in de gemeente, schouder aan schouder met de man. (vers 7) Maar ook hier geldt, wat in de inleiding is opgemerkt, dat vrouwen met de status die ze in Christus hebben niet mogen ontsporen. Als ze door op haar strepen te gaan staan als christen vrouw haar man te schande maakt, dan eist de zorg voor zijn heil een aanpassing van haar gedrag. Of als het voor de kwaadsprekende buitenwacht aanleiding is tot laster dan vereist de reputatie van Christus en zijn gemeente eveneens aanpassing van haar gedrag. Dit gegeven speelt een belangrijke rol in 14:34, 35.

3. Samenkomsten

In hoofdstuk 14 staat Paulus uitgebreid stil bij de inrichting van de samenkomsten van de gemeente van Korinthe. Als het om die samenkomsten gaat en de voorschriften voor de inrichting ervan, is het van belang te bedenken, dat het volk Israël in het Oude Testament geen samenkomsten van lokale gemeenten kende. Die zijn pas ontstaan in de tijd van de ballingschap en komen in de bijbel pas ter sprake in het Nieuwe Testament. (Een uitzondering is misschien Prediker 4:17, een tekst uit de tijd na de ballingschap, die betrokken zou kunnen worden op de synagoge.)

Bij de vorming van de christelijke lokale gemeenten, als vrucht van Paulus' werk, en hun manieren van samenkomen moet men zich bewust zijn van de beeldvorming die uitging van de synagogale erediensten en de regels die in het Jodendom daarvoor zijn ontwikkeld. Dit is van belang bij de beoordeling van de voorschriften die Paulus aan de christelijke gemeente geeft.

Verder dienen we ons goed te realiseren, dat de samenkomsten (*ekklèsia*) waar we over lezen een verzamelbegrip zijn voor diverse vormen van onderlinge ontmoeting. Hebr. 10:25 gebruikt daarvoor een woord dat 'het onderling samenkomen' betekent. Naast samenkomsten vergelijkbaar met de wekelijkse synagogale erediensten, waren er andere vormen van samenkomen aan de huizen. Vergelijk het samenkomen voor de maaltijd dat Paulus in hoofdstuk 11 beschrijft, dat meer weg heeft van wijksamenkomsten zoals wij die kennen. We moeten er dan ook voorzichtig mee zijn de *ekklèsia* één op één over te zetten naar een kerkdienst in de GKV anno 2017. Als we de voorschriften in 1 Cor. 14:34, 35 dan vervolgens alleen op onze officiële erediensten toepassen en de zusters de vrijheid geven om het woord te voeren in de wijkavonden of gemeentevergaderingen, dan is dat op z'n minst inconsequent.

4. Paulus' beroep op de wet

In de overgang van het door de Joodse traditie gestempelde leven naar de vrijheid in Christus, zoals die in de christelijke gemeente mocht worden ervaren, doordat de wet der geboden die in inzettingen bestond (Ef. 2:15) (officieel) buiten werking was gesteld, speelden de Joodse normen en waarden, nog lange tijd een rol voor christenen. Het was nog zoeken naar de grenzen van wat wel en

niet blijvend kracht van wet had en hoe daar dan mee om te gaan. Illustratief daarvoor was het overleg op het apostelconvent in Handelingen 15.

Een andere aanwijzing daarvoor vormt Handelingen 21:18-26. We lezen daar ondermeer, dat Paulus en Jakobus, samen met de oudsten van Jeruzalem overeen komen, dat Paulus zich in het openbaar zal onderwerpen aan de voorschriften van de wet, zoals reinigingsoffers, om de laster van de Joden te weerleggen, dat Paulus onder de heidenen aanspoorde tot ontrouw aan de wet van Mozes. (21) Nog een voorbeeld daarvan is het feit dat Paulus zijn medewerker Timoteüs heeft besneden, ter wille van de Joden. (Hand. 16:3)

Daarmee stuiten we op iets wat in het leven en werk van Paulus als apostel een wekerend thema is geweest. Hij onderwierp zich waar nodig aan de Joodse normen en waarden, om weerstand en laster tegen het evangelie te ontzenuwen.

Van deze manier van in de praktijk omgaan met de wet en met de aanhangers van de wet legt Paulus ook met zoveel woorden verantwoording af in 1 Cor. 9:20. Hij werd de Joden een Jood om ook onder hen sommigen te winnen voor het evangelie. Deze attitude herkennen we op tal van plaatsen in Paulus' brieven in zijn onderwijs aan de gemeenten. Veel van zijn voorschriften zijn erop gericht om de Joodse aanstoot aan het evangelie te overwinnen en daardoor sommigen van hen voor het evangelie te winnen.

Dit klinkt ook door in Paulus' beroep op de wet. Het is een vergissing om daarbij gelijk te denken aan de wet van Mozes. Een voorbeeld kan dat duidelijk maken.

Paulus verwijst voor zijn beroep op vrouwen om in de samenkomsten te zwijgen, te luisteren in plaats van te spreken, naar de wet. Wie daarbij denkt aan de wet van Mozes of zelfs gelijk naar Gen. 2 en 3 verwijst en naar scheppingsorden, die laat Paulus buikspreken. Het Oude Testament kent geen overtuigend voorbeeld van een samenkomst van een locale gemeente, zoals de latere Joodse synagogale erediensten. Laat staan dat het een voorschrift kent voor vrouwen, hoe ze zich daarin hebben te gedragen. Alles wijst er daarom op, dat Paulus ook hier aansluit bij de Joodse normen en waarden in zijn tijd. Dat het om de wet inclusief de Joodse traditie gaat klinkt bijvoorbeeld door in de aanduiding 'Joodse wet' in Hand. 25:8, vergelijk ook Gal. 1:14, waar Paulus die Joodse wetten typeert als 'de tradities van ons voorgeslacht'. (Zie ook Gal. 2:14 en Titus 1:14) Daar gaat het ook over als Paulus in 1 Kor. 9:20 verklaart, dat Hij niet onder 'de wet' staat, waar hij zich ter wille van de Joden aan onderwerpt. Hij dringt er bij de gemeente datzelfde te doen (11:1), om te voorkomen, dat er olie geworpen wordt op het vuur van de laster van de Joden in Korinthe. (Hand. 18:6)

Wie zich bewust is van de unieke overgangperiode waarin Paulus geroepen was het evangelie te verkondigen en Christus' gemeente van Joden en heidenen op te bouwen, krijgt groot respect voor zijn gewetensvolle apostolische stuurmanskunst en zijn pastoraat op maat. Dit laat zien, dat Paulus naast de gave van het apostelschap ten minste ook deelde in de gave van het stuurmanschap, *kubernèsis*, 1 Cor. 12:28.

5. Aantekeningen bij 1 Korinthe 14:34, 35

Tekstkritische aantekeningen

Hoofdstuk 14 van Paulus' eerste brief aan de Korinthiërs gaat over het gebruik van de gaven van tongentaal, van de uitlegging van tongentaal en de gave van de profetie in de publieke eredienst. Paulus' doel is, dat de gelovigen in de erediensten op een begrijpelijke manier de boodschap van het evangelie met elkaar delen. Dit ter wille van de onderlinge opbouw, maar ook ter wille van de overtuigingskracht van het evangelie naar buiten. (24, 25) Dit vraagt om een afgewogen inrichting van de eredienst.

Vanaf vers 26 geeft Paulus daarvoor richtlijnen, die in alle gemeenten van de heiligen worden gehanteerd, vers 33. Daarna volgen de verzen 34 en 35 (versindeling Staten Vertaling, Herziene Statenvertaling en NBV), waarin Paulus aan vrouwen in de eredienst het zwijgen oplegt.

In vers 36 vervolgt Paulus weer zijn boodschap voor heel de gemeente. Daarbij sluit vers 36 precies aan bij vers 33, waar Paulus een algemene regel in de gemeente van de heiligen aan de Korinthiërs voorschrijft. In vers 36 lijkt Paulus in te gaan tegen een protest tegen deze regel. 'Is het evangelie soms *made in Korinth*, zodat jullie daar het laatste woord over kunnen zeggen?' Ook het vervolg tot en met vers 40 sluit aan bij waar Paulus in vers 33 gebleven was.

Vers 34 en 35 zijn dan ook een wat abrupte onderbreking van Paulus' redebeleid. Geen wonder dat hierover al in een ver verleden vragen rezen, zoals blijkt uit de tekstgeschiedenis van deze verzen. Vergelijk het artikel van Payne, vermeld in de literatuurlijst. Vergelijk hierover Gerald Bruins in het Nederlands Dagblad dd 27-09-2017, pag. 7 en J.J. de Vries in het Nederlands Dagblad dd 02-10-2017, pag. 11.

Verklarende aantekeningen

De vertaling van de verzen 34 en 35 is niet helemaal zeker. Dat heeft onder andere te maken met verschil van mening over in de grondtekst. Ik zal daar in mijn kanttekeningen melding van maken.

Vers 34 Laten uw vrouwen in de samenkomsten zwijgen. Want het is hen niet toegestaan te spreken. Ze moeten ondergeschikt zijn zoals ook de wet zegt.

Laten uw vrouwen in de samenkomsten zwijgen.

De woorden 'Evenals in alle gemeenten' horen, zoals gezegd, bij vers 33. Net als in de St V en de NBV en veel van de vertalingen die voor ons beschikbaar zijn, laat ik in vers 34 een nieuwe zin beginnen. Vergelijk ook de commentaren van Calvijn, Lockwood, Naylor e.a.

Paulus gebruikt de aanvoegende wijs, die de betekenis heeft van een aansporing: *laten (...) uw vrouwen zwijgen*. Als we de Griekse tekst volgen, die hier het bezittelijk voornaamwoord 'uw' bij 'vrouwen' vermeldt, dan gaat het hier om de echtgenotes in de gemeente. Dan spreekt Paulus hier de echtgenoten aan. Zij moeten zich bewust zijn van het ongepaste van zulk spreken van hun vrouwen en het hen beletten.

Het Griekse woord voor 'gemeente' moet hier gelezen worden als 'samenkomst'. Het wordt dan ook onderscheiden van 'thuis' in vers 35.

Want het is hen niet toegestaan te spreken.

Voor zijn aansporing vrouwen te laten zwijgen, beroept Paulus zich op een regel van de wet, dat het vrouwen niet is toegestaan in de samenkomsten te spreken. Als je de plaats van deze verzen in de context serieus neemt, dan ligt het voor de hand, bij dit 'spreken' te denken aan het spreken en zwijgen, waar het in de direct voorafgaande verzen ook over gaat. Er vanuit gaande, dat de vrouwen wel mochten profeteren, vergelijk Hand 2:17 en 1 Cor 11:5, gaat het hier dan over spreken in het kader van de beoordeling van de profetieën. Daarmee zouden vrouwen publiek kritische vragen plaatsen bij het spreken van andere mannen en vrouwen. Zodoende zouden ze zichzelf, andere mannen en vrouwen, maar ook hun eigen mannen schande kunnen aandoen en olie gieten op het vuur van de laster van de Joden (Hand 18:6, 13).

Ze moeten ondergeschikt zijn

Het Griekse werkwoord 'onderschikken' krijgt zijn betekenis vanuit de context. Als tegenovergestelde van commentaar leveren op de profetie van anderen in de samenkomst, betekent het hier zoveel als respectvol luisteren. Ze behoren niet ongeduldig met hun mond vooraan te zitten. Vergelijk de koppeling van onderdanigheid aan onderwijs ontvangen in 1 Tim. 2:12. Ze worden dus niet monddood gemaakt en afgeserveerd als tweederangs, maar uitgedaagd tot een heuse luisterhouding.

zoals ook de wet zegt.

Het risico bestaat, bij het lezen over 'de wet', om naar analogie van de verwijzing in de andere zogenaamde zwijgtekst, 1 Tim. 2:8-15, bij de wet gelijk te denken aan de wet van Mozes en die verwijzing in verband te brengen met het ondergeschikt zijn aan de man, dat Paulus daar met Gen

2:24 in verband brengt. Maar als we bij het ondergeschikt zijn denken aan de onderwijscontext en een heuse luisterhouding, is die verwijzing misplaatst. Daarvoor is trouwens ook geen andere adequate verwijzing naar de wet van Mozes te vinden. In heel het Oude Testament komt het fenomeen samenkomst als hier bedoeld niet voor, laat staan een voorschrift voor hoe men zich daarin diende te gedragen. Dit bij elkaar genomen maakt het aannemelijk om bij 'de wet' te denken aan de manier waarop de wet in de Joodse traditie is uitgelegd en geactualiseerd en wat daarin bepaald is ten aanzien van de rol van de vrouw in de samenkomst in de synagoge. Zo is het bekend, dat de oude synagoge de vrouw weliswaar niet principieel, maar wel feitelijk het spreken in de openbare samenkomsten verbood. (Strack/Billerbeck, 467; vergelijk ook Kaiser, 9-10) Het lijkt alsof Paulus hier weer de Joodse laster tegen het christelijk geloof (Hand. 18:13-15) de pas wil afsnijden en onnodige aanstoot aan het evangelie wil voorkomen. Vergelijk hierbij hoe Jakobus en de oudsten in Jeruzalem zich aanpassen aan de Joodse wet, om de laster tegen het evangelie te ontzenuwen, Hand 21:20-24. (Zie voor 'wet' speciaal het slot van vers 24 en voor het feit dat daarbij ook gedacht moet worden aan elementen uit de Joodse traditie, die vreemd zijn aan de wet van Mozes, vers 26. Vergelijk Kistemaker, die hier verwijst naar het Mishna tractaat Nazir.)

Vers 35 Als ze echter iets willen leren, laten ze dan thuis hun eigen mannen bevragen. Want het is een schande voor vrouwen om in de samenkomst te spreken.

Als ze echter iets willen leren,

Bij vrouwen kon een sterke behoefte bestaan aan godsdienstig onderwijs. Meisjes werden daarbij in het Jodendom achtergesteld bij jongens. (Strack/Billerbeck, 468; ook Mishna, tractaat Sotah 3.4) Maar als het de vrouwen er echt om gaat iets te leren, en niet alleen maar om zich te laten gelden, dan zijn er meer geëigende mogelijkheden om daarin te voorzien dan vragen stellen in de publieke samenkomst.

Laten ze dan thuis hun eigen mannen bevragen.

De nadruk ligt op het navraag doen *thuis* bij hun *eigen* mannen. Dit wijst er wellicht op, dat het bij het spreken in de samenkomst in dit geval vooral gaat over het opheldering vragen over of commentaar leveren op *andere* mannen.

Want het is een schande voor vrouwen om in de samenkomst te spreken.

Het argument dat Paulus hier gebruikt, namelijk dat het een schande is voor een vrouw, lijkt meer terug te gaan op een cultureel bepaalde intuïtie dan op een expliciet voorschrift in de wet van Mozes. Vergelijk hierbij 1 Korinthe 14:14, 15.

6. Samenvatting

In 1 Korinthe 14:34, 35 brengt Paulus een restrictie aan op wat in de voorafgaande verzen van dit hoofdstuk is gezegd over de bijdrage van vrouwen in de samenkomsten van de gemeente. Ze mogen profeteren en onderwijzen, net als ieder ander, vers 26. Vergelijk 1 Korinthe 11:5. Maar ze mogen niet bijdragen aan het beoordelen van de profetieën van anderen in de gemeente, waar Paulus over spreekt in vers 29. Dat zou in strijd zijn met de ondergeschiktheid die de wet van hen verlangt. De wet en heel het OT spreken echter nergens over locale erediensten, laat staan over de rol die de vrouw daarin zou mogen spelen. Daarom zinspeelt Paulus hier vermoedelijk op een gedragscode in de synagoge, die wellicht terug gaat op wat uit Genesis 2 valt af te leiden over de verhouding van man en vrouw tot elkaar in het huwelijk. In die richting wijst ook het vervolg van Paulus' voorschrift in vers 35. Vragen die vrouwen in de samenkomst bij de profetieën van anderen hebben, moeten ze niet *en plein publique* stellen. Daarmee zouden ze zichzelf, maar daarmee ook hun man te schande maken. Ze behoren er thuis hun eigen mannen naar te vragen. Dat bedoelt Paulus in dit verband met ondergeschikt blijven. Het erkennen van de positie van de man op wie zij met haar vragen primair is aangewezen en naar zijn uitleg heus willen luisteren.

Als Paulus in vers 34 zegt: Laten uw vrouwen gedurende de samenkomsten zwijgen, dan spreekt Paulus hiermee ook de mannen aan op hun verantwoordelijkheid voor het gedrag van hun vrouwen. De kwalificatie 'schande' maakt de indruk van een cultuurbepaalde norm. Vergelijk hierbij hoe 'een schande' in 1 Cor 11:14, 15 gemeten is aan wat 'de natuur zelf' leert.

Ook bij deze zwijgtekst dient de bijzondere heilshistorische context van de overgang van Jodendom en heidendom naar het Christendom in rekening te worden gebracht. Paulus leert de gemeenten bij alles wat in de vrijheid van Christus geoorloofd is ook rekening te houden met de naaste, niet in de laatste plaats man en vrouw met elkaar in het huwelijk. Niet alles wat geoorloofd is, is daarom ook altijd wijs en nuttig. Het heil van de naaste en de reputatie van de christelijke gemeente vroeg in die omstandigheden om aanpassing aan de normen en waarden die golden in het Jodendom en in de heidense samenleving. Paulus stelt zichzelf daarin nadrukkelijk ten voorbeeld aan de Korinthiërs. Hij werd voor de Joden een Jood en voor de Grieken een Griek. Zijn besliste afwijzing van het Judaïsme verhinderde hem niet zich aan de Joodse wet te onderwerpen, in de hoop bij de Joden vertrouwen in het evangelie te winnen. (1 Cor. 9:21)

Gegeven deze unieke heilshistorische context is het onverantwoord om de voorschriften die Paulus hier geeft een op een toe te passen op de verhouding van man en vrouw in het huwelijk en de taakverdeling van man en vrouw in de eredienst anno 2017 in Nederland.

3. Nawoord

Zoals ik in het voorwoord al zei, is het verhaal van de zwijgteksten hiermee nog lang niet af.

Ik zou er graag nog veel meer op studeren. En niet alleen op de teksten, maar ook op de principes voor de uitleg en de toepassing ervan. Ik denk aan de vraag, hoe je de manier waarop Paulus zich beroept op de Schrift moet taxeren. Als wij in een verhandeling een tekst uit de bijbel aanhalen, dan laten wij ons leiden door een westerse rationele manier van bewijs leveren. En dat projecteren we zomaar op het schriftbewijs van Paulus. Maar is dat terecht?

Neem als voorbeeld Paulus' aanhaling in 1 Korinthe 14: 21 van Jesaja 28:11 in verband met het gebruik van klanktaal in de eredienst. Wie dat leest alsof Paulus op dezelfde manier als wij schriftbewijs wil leveren, die krijgt de neiging om te protesteren. Doet Paulus wel recht aan de bedoeling van Jesaja als hij deze teksten in verband brengt met klanktaal?

Dan helpt het om te bedenken dat Paulus' beroep op de wet of de Schrift vaak niet de intentie heeft van een waterdicht bewijs, maar van een associatief dwarsverband waardoor hij heel verrassend een bepaald aspect van een onderwerp kan belichten. Je herkent daar iets in van de training die hij aan de voeten van Gamaliël heeft gehad in de Joodse exegese.

In hoeverre moet je hier ook rekening mee houden in die verschillende gevallen, waarin Paulus zich in de zwijgteksten beroept op de wet. Die vraag heb ik laten liggen en volstaan met de mogelijkheid te veronderstellen, dat Paulus bij zijn beroep op de wet ook denkt aan de Joodse casuïstische actualisering van de wet van Mozes door de schriftgeleerden uit zijn tijd.

Ik ben er niet alleen aan voorbij gegaan omdat het te veel tijd zou vragen.

Het heeft vooral te maken met mijn beperkte doelstelling.

Ik heb eigenlijk niet meer willen doen, dan nagaan of je op de zwijgteksten waterdicht kunt baseren, dat vrouwen in de gemeente geen leer- of regeerambt mogen vervullen. Bij die overtuiging heeft de christelijke kerk eeuwen geleefd. Bij die overtuiging leven veel Bijbelgetrouwe kerken ook anno 2017. Toch komen de deputaten MVeA in hun rapport aan de synode van Meppel 2017 tot de conclusie, dat die teksten in zichzelf geen onbetwistbare grond kunnen zijn om in onze tijd en omstandigheden vrouwen categorisch uit te sluiten van het leer- en het regeerambt.

Die conclusie heb ik in deze notitie willen narekenen, met als resultaat dat ik met die conclusie van harte instem. Voor mij heeft dat de doorslag gegeven in te stemmen met de voorstellen van deputaten en van harte de besluiten van de synode van Meppel over man, vrouw en ambt, voor mijn rekening te nemen.

Lijst geraadpleegde literatuur

- Anderson, R.D.,
1 Korinthiërs, Orde op zaken in een jonge stadskerk, (CNT 3), Kampen 2008
- Belleville, L.L., e.a. *Two Views on Women in Ministry*, Grand Rapids 2005
- Bénétreau, S.,
Les Epîtres Pastorales 1 et 2 Timothée, Tite, Cherbourg 2007
- Bouma, C.,
De brieven van den apostel Paulus aan Timoteüs en Titus (KNT deel IX), Kampen 1942
- Breed, D.G. e.a. (red.),
Manlik en Vroulik in die Kerk. Geslagtelikheid en die besondere dienste, Potchefstroom 2008
- Breed, D.G.,
1 Timoteus 2: 8-12: Vorskifte vir gedrag in die Erediens, in die gewone lewe of in die huwelik? 'n Eksegetiese studie. In die *Skriflig* 40(2) 2006:247-263 ()
- Id.
Genesis 2 en 3 in 1 Timoteus 2: 'n motivering vir gedrag in die erediens, die gewone lewe of die huwelik? In die *Skriflig* 40(3) 2006:453-463 (Tweede artikel)
- Id.
Die voorskrifte in 1 Timoteus 2:8-15 soos geïnterpreteer vanuit die breër tekstuele konteks van 1 Timoteus. In die *Skriflig* 40(4) 2006:597-616
- Bruins, G.
Wetenschapper: zwijgtekst Paulus later toegevoegd, in: *Nederlands Dagblad* dd 27092017, pag. 7
- Calvijn, J.,
Verklaring van de bijbel: zendbrieven van Paulus, deel 4, Goudriaan
- Collins, Raymond F.,
I&II Timothy (The New Testament Library), Westminster John Knox Press, London 2002
- Conzelmann, H.,
Der Erste Brief an die Korinther (Meyers Kritisch-Exegetischer Kommentar über das Neue Testament, Fünfte Abteilung), Göttingen 1969
- Eck, John van, *Kolossenzen, Filemon. Weerbaarheid en recht*, (CNT 3), Kampen 2007
- Eynikel, E. e.a. (red.)
Internationaal Commentaar op de Bijbel Band 2, Kampen ² 2001
- Folkers, H., e.a. (red.),
Zonen en dochters profeteren. ManVrouw&Kerk. Zoetermeer 2016
- Garland David E.,
Baker Exegetical Commentary on the New Testament, Grand Rapids 2003
- Gorday, P.,
Ancient Christian Commentary on Scripture: Colossians, Thessalonians, Timothy, Titus, Philemon (NT IX), 2000
- Grosheide, F.W.,
Eerste brief van den apostel Paulus aan de kerk te Korinthe, (KNT deel VII), Kampen 1932

- Grünzweig, Fritz
1 Timoteüs Brief (Bibel Kommentar Bd. 18), Neuhausen-Stuttgart 1990.
- Holmes, *Text in a Whirlwind: a Critic of four Exegetical Divices at 1 Tim. 2:9-15*. JSNT. Suppl. 196, Sheffield 2000
- Houwelingen, P.H.R.,
Timoteüs en Titus, Pastorale instructie brieven, (CNT 3), Kampen 2009
- Hugenberger, G.P.,
Women in Church Office: Hermeneutics or Exegesis? A Survey of Approaches to 1 Tim. 2:8-15, JTES 35 (1992)
- Kaiser, W.C. jr.,
Correcting Caricatures: The Biblical Teaching on Women, in: *Priscilla Papers*, Vol. 19, no. 2 2005
- Kistemaker, S.J.,
Exposition of the Acts of the Apostles, New Testament Commentary, Grand Rapids² 1990
- Klinker-De Klerck, M.,
Als vrouwen het Woord doen, TU-bezinningsreeks 9, Barneveld 2011
- Liefeld, W.L.,
1 and 2 Timothy, Titus (NIV Application Commentary) Grand Rapids 1999
- Lockwood, Gregory J.,
1 Corinthians (Concordia Commentary. A theological Exposition of Sacred Scripture), Saint Louis 2000
- Naylor, Peter,
A Study Commentary on 1 Corinthians, Webster (NY) 2004.
- Niemeijer, P.,
De Kerk: hoe sta je erin? (Woord en wereld, cahier 109), 89-106, Bedum 2016.
- Neudorfer, Heinz-Werner,
Der erste Brief des Paulus an Timoteüs, (Historisch Theologische Auslegung), Wuppertal, 2004
- Payne, Philip B.,
Sigla for Variants in Vaticanus, and 1 Cor. 14:34-35, in: NTS 41 (1995) 240-62
- Pierce, R.W.,
Evangelicals and Gender Roles in the 1990s: ! Tim. 2:8-15: A Test Case. JETS 36, 343-355
- Schreuder, J.J.,
Dienende mannen en vrouwen in het huwelijk en in de kerk, Bedum 2010
- Strack, L., Billerbeck, P.,
Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrash, III Die Briefe des Neuen Testaments und die Offenbarung Johannis, München 1975
- Vries, J.P. de,
Paulus opponeert tegen Korinte, in: *Nederlands Dagblad* dd 02102017, pag. 11